

Д.Д. Лущеник,
суддя Верховного Суду
України,
кандидат юридичних наук,
доцент

Summary

The article presents commentary on legal norm of procedural law and highlights problematic issues of judicial practice concerning scopes of trying case by the court of cassation and the right of this court to transcend such scopes. It gives peculiarities, field of using and mechanism of action of this court's authority

Межі розгляду цивільної справи судом касаційної інстанції: деякі спірні питання

Відповідно до ст. 129 Конституції України однією з основних засад здійснення правосуддя є забезпечення касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом. Це конституційне положення впроваджено і в законодавство про судоустрій та галузеве процесуальне законодавство. Так, згідно зі ст. 14 Закону від 7 липня 2010 р. № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» (далі — Закон № 2453-VI) та з урахуванням ст. 13 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не беруть участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права та обов'язки, мають право на касаційне оскарження судових рішень у випадках і порядку, встановлених цим Кодексом.

Метою діяльності суду вищої інстанції є доведення (встановлення) наявності чи відсутності суддівської помилки при ухваленні судового рішення. Для суду касаційної інстанції, який переглядає судові рішення, що набрали законної сили, доведення суддівської помилки пов'язано лише з перевіркою законності цих рішень

Таким чином, захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб'єктів права (ст. 1 ЦПК) від помилкових судових рішень з метою усунення суддівських помилок передбачає використання перегляду не лише тих судових актів, що не набрали законної сили, а й тих, що законної сили набрали, в порядку так званої екстраординарної стадії процесу. Зазначене є також однією зі складових механізму судового захисту, разом із правом на звернення до суду та виконанням судового рішення.

Метою діяльності суду вищої інстанції є доведення (встановлення) наявності чи відсутності суддівської помилки при ухваленні судового рішення. Для суду касаційної інстанції, який переглядає судові рішення, що набрали законної сили, доведення суддівської помилки пов'язано лише з перевіркою законності цих рішень.

Для того, щоб перегляд судових рішень, які набрали законної сили, міг бути визнаний ефективним, необхідні певні умови: перегляд таких рішень лише при чітко визначених (виключних) обставинах, перелік яких установлюється законодавством; встановлення прийнятних строків перегляду, спів-

мірних нормальному (розумному) руху цивільного процесу; здійснення оскарження особами, які беруть участь у справі, або особами, про права та обов'язки яких ухвалене рішення без залучення їх до участі у справі; наявність лише однієї інстанції, яка переглядає судові акти, що набрали законної сили¹.

Крім того, для процедури розгляду справи в касаційному порядку (третя судова інстанція) надзвичайно важливим є чітке встановлення законодавцем меж розгляду справи судом касаційної інстанції та визначення таких його повноважень, щоб не було дублювання з іншим контролюючим судом нижчої інстанції, який переглядає судові рішення, тобто із судом апеляційної інстанції². Зазначені питання в юридичній літературі ще недостатньо досліджені, проте створення оптимальної системи перегляду судових рішень є однією з головних проблем цивільного судочинства та правозастосовної практики.

Законодавець визначив, що під час розгляду справи в касаційному порядку суд не може встановлювати або (та) вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими.

Разом із тим у п. 7 ч. 2 та ч. 5 ст. 326 ЦПК передбачено, що до касаційної скарги можуть бути додані письмові матеріали

Межі розгляду справи судом касаційної інстанції визначені ст. 335 ЦПК, що складається з трьох частин, кожна з яких має свої особливості, сферу застосування та механізм дії. На жаль, цей аспект у контексті повноважень суду касаційної інстанції у вітчизняній юридичній науці окремо взагалі не досліджувався.

Суд касаційної інстанції перевіряє законність судових рішень лише в межах позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції. Це стосується й суду апеляційної інстанції (ч. 1 ст. 303 ЦПК). Тобто будь-яка вимога повинна бути насамперед предметом розгляду в суді першої інстанції, оскільки при розгляді судом касаційної інстанції нової вимоги втрачається можливість оскарження ухваленого судового рішення за такою вимогою.

Питання про можливість подання до суду касаційної інстанції додаткових доказів, на відміну від апеляційного провадження, на перший погляд, є однозначним, оскільки в ч. 1 ст. 335 ЦПК цього не передбачено. Зокрема, законодавець визначив, що

під час розгляду справи в касаційному порядку суд не може встановлювати або (та) вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими³.

Разом із тим у п. 7 ч. 2 та ч. 5 ст. 326 ЦПК, яка регламентує форму і зміст касаційної скарги, передбачено, що до касаційної скарги можуть бути додані письмові матеріали відповідно до кількості осіб, які беруть участь у справі. Письмові матеріали є письмовим доказом (статті 57, 64 ЦПК). У зв'язку з цим закономірно виникає питання, які письмові документи законодавець має на увазі?

Однак цю норму права та її співвідношення із ч.1 ст. 335 ЦПК вчені-юристи практично не коментують⁴ або зазначають, що тут йдеться лише про документи, які підтверджують оплату судових витрат, копії судових рішень, підтвердження повноважень представника тощо⁵, а якщо додаткові матеріали до касаційної скарги все ж додані, то їх касаційний суд не розглядає⁶.

Проте є праці, де зазначено, що такими документами не можуть бути докази, направлені на перевірку обґрунтованості рішення суду. Це можуть бути додаткові матеріали, які стосуються виключно перевірки законності рішення. Зокрема, це документи, що підтверджують наявність у сторони пільг щодо сплати судового збору, незважаючи на те, що попередні судові інстанції постановили стягнути зазначений збір; документи, які вказують на порушення судом попередньої судової інстанції встановлених законом правил щодо належного повідомлення про дату судового засідання; про порушення правил належності та допустимості доказів; про порушення правил виключної підсудності, що є безумовною підставою для скасування рішення суду; про порушення правил належності та допустимості доказів тощо⁷. Разом з

¹ Див.: Луспенник Д., Сакара Н. Українська модель касаційного оскарження судових рішень у цивільних справах: проблеми та перспективи удосконалення (спрощення) // Право України. — 2008. — № 7. — С. 100, 101.

² Про межі розгляду справи апеляційним судом та його повноваження див.: Гнатенко А.В., Луспенник Д.Д. Повноваження апеляційного суду при перегляді рішення суду: теоретичні та практичні спірні питання // Вісник Верховного Суду України. — 2008. — № 12. — С. 38—45; Луспенник Д.Д. Межі апеляційного перегляду цивільних справ // Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / За заг. ред. В.В. Комарова. — Х., 2008. — С. 556—564.

³ Крім того, виникає й питання щодо юридичної техніки формування правової норми, оскільки із назви ст. 335 ЦПК випливає, що йдеться про межі розгляду справи касаційним судом, а в самому тексті норми йдеться лише про рішення суду, а не про ухвали. У контексті суттєвого термінологічного оновлення інституту судового рішення в новому ЦПК зазначене має надзвичайно важливе практичне значення.

⁴ Див.: Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 т. / За заг. ред. С.Я. Фурси. — К., 2006. — Т. 1. — С. 843; Зейкан Я.П. Коментар Цивільного процесуального кодексу України. — К., 2006. — С. 432.

⁵ Див.: Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С.С. Бичкової. — К., 2008. — С. 645; Кравчук В.М., Угриновська О.І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. — К., 2006. — С. 798.

⁶ Див.: Гусаров К.В. Повноваження суду касаційної інстанції // Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / За заг. ред. В.В. Комарова. — Х., 2008. — С. 624.

⁷ Див.: Балюк М.І., Луспенник Д.Д. Практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. — Х., 2008. — С. 540, 541.

тим зазначені документи не повинні стосуватися вирішення матеріально-правового спору чи перегляду рішення по суті спору.

Можливість подання додаткових доказів суперечить суті касаційного перегляду, оскільки зумовила б процесуальну діяльність щодо доданих доказів, оцінки фактичного матеріалу. Така діяльність зближувала б касаційну судову інстанцію з апеляційною, створювала б певну конкуренцію та дублювання її як із судом першої, так і апеляційної інстанцій

При такій правовій регламентації (право долучити до касаційної скарги додаткові матеріали) дещо порушується вимога кореспондуючої співмірності, оскільки в ч. 1 ст. 328 ЦПК не передбачено права іншої сторони при поданні заперечень на касаційну скаргу долучити додаткові матеріали, які б спростовували матеріали, додані до такої скарги. Наприклад, у ст. 324 ЦПК 1963 р. (у редакції від 21 червня 2001 р.) було зазначено, що за формою і змістом пояснення (заперечення) на касаційну скаргу подаються за правилами подання такої скарги. Це означало, що до заперечення на касаційну скаргу можна було долучити додаткові матеріали, які б спростовували матеріали, що були додані до касаційної скарги, й це було правильним у контексті співмірності прав та обов'язків сторін у справі. Разом із тим, враховуючи системне тлумачення норм ЦПК (передусім принципів змагальності та диспозитивності процесу), таке право не заперечується й при дії нового ЦПК, на що в юридичній літературі вже зверталась увага⁸.

Для правильного застосування та розуміння положення ст. 326 ЦПК щодо права при поданні касаційної скарги долучити додаткові матеріали (та які саме) слід насамперед виходити з граматичного, логічного та систематичного способів тлумачення.

Так, з'ясовуючи значення правових норм (п. 7 ч. 2 і ч. 5 ст. 326 ЦПК) відповідно до їх текстуального змісту, виходячи з логічної структури цих норм і беручи до уваги зміст правових норм у їх системному зв'язку (зі ст. 335 ЦПК) та зважаючи на завдання суду касаційної інстанції, можна дійти висновку, що до вказаного суду додаткові (нові) докази подаватися не можуть. Призначення перегляду рішення, що набрало законної сили (екстраординарна, касаційна інстанція), — перевірка його законності. Тому можливість подання додаткових доказів суперечить суті такого перегляду, оскільки зумовила б процесуальну діяльність щодо доданих доказів, оцінки фактичного матеріалу. Така діяльність зближувала б касаційну судову інстанцію з апеляційною, створювала б певну конкуренцію та дублювання її як із судом першої, так і апеляційної інстанцій.

Положення норми права про долучення до касаційної скарги додаткових матеріалів буде сприйматися зовсім по-іншому в разі подання касаційної скарги особою, яка не була залучена до участі у справі, проте вважає, що ухваленим рішенням порушуються її права чи на неї покладаються певні обов'язки. У такому разі в предмет доказування для суду касаційної інстанції входить з'ясування обставин, пов'язаних з дійсним (чи уявним) порушенням прав такої особи, на підставі як доводів, наведених у скарзі, так і доданих до скарги документів/доказів. Не дослідити ці документи буде неможливо.

Наприклад, Верховний Суд України ухвалою від 26 травня 2010 р. (справа № 6-10390св10) задовольнив касаційну скаргу Н. і Ш. та скасував рішення Печерського районного суду м. Києва від 5 червня 2009 р. й ухвалу Апеляційного суду м. Києва від 26 січня 2010 р. з передачею справи на новий розгляд. Причиною скасування судових рішень стали додані до касаційної скарги правовстановлюючі документи, які не були подані до попередніх судових інстанцій і які свідчили про те, що зазначені особи є власниками об'єкта нерухомого майна, до участі у справі їх не залучили і на це майно визнано право власності за іншими особами.

Отже, у випадку легітимації такої особи (тобто визнання, що її права порушені і, таким чином, вона має право на визнання за нею статусу особи, яка бере участь у справі) в суду касаційної інстанції є можливість застосувати повноваження — скасувати ухвалені судові рішення та передати справу на новий розгляд до суду першої інстанції навіть у контексті ч. 2 ст. 338 ЦПК в редакції Закону № 2453-VI, оскільки в такому разі суд першої інстанції допустив порушення норм процесуального права (щодо визначення суб'єктного складу спору, якщо це стосується відповідача чи третьої особи, яких суд може зі згоди позивача залучити до участі у справі), що унеможливили встановлення фактичних обставин, які мають значення для правильного вирішення справи.

Крім того, аналізуючи ч. 1 ст. 335 ЦПК, слід зазначити й таке. Дійсно, для суду касаційної інстанції переоцінка доказів не передбачена. Разом із тим, як і суди нижчих інстанцій, суд касаційної інстанції ухвалює судові рішення на основі свого внутрішнього переконання⁹. Без цього він не в змозі буде реалізувати передбачені законом повноваження щодо перевірки законності судового рішення, зокрема при скасуванні рішення з ухваленням нового, не передаючи справу на новий розгляд, при якому суду необхідно перевірити

⁸ Див.: Балюк М.І., Луспенник Д.Д. Значч. праця. — Там само.

⁹ Див.: Луспенник Д. Внутрішнє переконання судді як елемент оцінки доказів // Юридичний вісник України. — 2006. — № 43.

правильність вибору норми матеріального права до фактичних обставин справи.

Таким чином, оцінка доказів у суді касаційної інстанції має контрольний характер і ця контрольна оцінка необхідна для вирішення питання про те, чи збігаються встановлені факти і норма права, яка до них застосовується. Інша оцінка (переоцінка) судом касаційної інстанції наявних у справі доказів є недопустимою, що відповідає статусу цього суду та його повноваженням.

Наступне надзвичайно важливе практичне питання, яке впливає з положень частин 1 і 3 ст. 335 ЦПК, по суті, стосується меж розгляду справи судом касаційної інстанції. Чи має право цей суд вийти за межі касаційної скарги та наведених у ній доводів? Чи має право суд касаційної інстанції перевіряти законність рішення щодо осіб, які скаргу не подавали?

У ст. 333 ЦПК 1963 р. (у редакції від 21 червня 2001 р.), яка називалась «Межі розгляду справи судом касаційної інстанції», зазначено питання спеціально, як це передбачено ч. 1 ст. 335 ЦПК 2004 р., не врегульовано. У ч. 3 вказаної статті було зазначено лише, що матеріальні межі перевірки законності рішень — це позовні вимоги, заявлені в суді першої інстанції.

Водночас це не перешкоджало як практикам, так і науковцям у період дії ЦПК 1963 р. (у редакції від 21 червня 2001 р.) доволі чітко та однозначно висловлюватися з цього приводу: суд касаційної інстанції переглядає судові рішення лише в межах доводів, наведених у касаційній скарзі¹⁰.

Відомий російський вчений-процесуаліст В.М. Шерстюк зазначає, що процесуальний закон не повинен містити жодних обмежень щодо перевірки правильності застосування норм матеріального та процесуального права, тобто касаційна інстанція не повинна залишати без уваги порушення закону, допущені судами нижчих інстанцій, незалежно від того, вказано про таке порушення у скарзі чи ні¹¹. Проте інший російський вчений І.Г. Арсьонов, навпаки, вважає неможливим для суду касаційної інстанції виходити за межі скарги та наведених у ній доводів: загальне правило здійснення касаційного контролю повинно бути обмежено наведеними у касаційній скарзі доводами із чітким законодавчим визначенням меж можливих відступів від принципу змагальності та диспозитивності в публічних інтересах¹².

¹⁰ Див., напр.: Шевчук П.І. Апеляційне та касаційне оскарження судових рішень: Науково-практичний коментар. — К., 2002. — С. 34; Кр ой т о р В. А. Гражданский процесс: Учебное пособие. — Х., 2003. — С. 236.

¹¹ Див.: Ш е р с т ю к В. М. Новые положения третьего Арбитражного процессуального кодекса Российской Федерации. — М., 2003. — С. 175.

¹² Див.: А р с њ о в И. Г. Проблемы пределов кассационного пересмотра в арбитражном процессе // Суд и право. — 2005. — С. 117.

Відповідно до ч. 1 ст. 335 ЦПК загальним правилом є перевірка законності рішення суду виходячи лише з доводів, наведених у касаційній скарзі. В юридичній літературі на безумовність дотримання цього правила касаційним судом зверталась особлива увага¹³. Проте із зазначеного правила є винятки, зокрема в ч. 3 ст. 335 ЦПК суду касаційної інстанції приписується не обмежуватися доводами, наведеними у касаційній скарзі, якщо під час розгляду справи буде виявлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, які є обов'язковими підставами для скасування рішення.

Понад те, у ч. 4 ст. 328 ЦПК зазначено, що неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права є підставою для відкриття касаційного провадження незалежно від обґрунтованості касаційної скарги.

Професор С.Я. Фурса неоднозначно ставить до цієї норми: з одного боку, зазначає, що вихід за межі скарги певною мірою суперечить принципам диспозитивності та змагальності, оскільки касаційний суд у цьому випадку відіграє роль не арбітра, а активного учасника процесу доведення; з іншого, — вказує, що із цим слід погодитись, адже саме суд має кваліфікувати спірні правовідносини згідно із законом, а не за формальним волевиявленням осіб¹⁴.

З набуттям чинності Законом № 2453-VI положення ч. 3 ст. 335 ЦПК, до якої не внесли зміни і яка приписує суду касаційної інстанції вийти за межі доводів, наведених у касаційній скарзі, в разі встановлення порушення норм матеріального або процесуального права, які є обов'язковими підставами для скасування рішення, вже діяти взагалі не буде, тобто вона є зайвою в процесуальному регламенті

З огляду на граматичний, текстуальний зміст ч. 3 ст. 335 ЦПК, на наш погляд, можна дійти висновку, що зазначена норма права приписує суду касаційної інстанції вийти за межі доводів, наведених у касаційній скарзі, у разі встановлення порушення норм матеріального або процесуального права, що є обов'язковими підставами для скасування рішення. Це означає, що в ЦПК мають бути норми про обов'язкове скасування рішення (незалежно від його законності) в разі порушення як норм матеріального, так і процесуального права. Проте до прийняття Закону № 2453-VI в ЦПК були норми права, які містили обов'язок касаційного суду скасувати рішення суду лише при порушен-

¹³ Див.: Я р е м а А. Г., Д а в и д е н к о Г. І. Новели цивільного судочинства // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 5. — С. 27.

¹⁴ Див.: Ф у р с а С. Я., Ф у р с а Є. І., Щ е р б а к С. В. Знач. праця. — С. 862.

нях норм процесуального права (статті 338, 340)¹⁵, і не було аналогічної обов'язкової норми при порушеннях норм матеріального права. Зокрема, у ст. 341 ЦПК передбачено, що суд касаційної інстанції має право скасувати рішення й ухвалити нове або його змінити, якщо застосовано закон, який не поширюється на ці правовідносини, чи не застосовано закон, який підлягає застосуванню. Зазначена норма не є імперативною. Понад те, з набуттям чинності Законом № 2453-VI положення ч. 3 ст. 335 ЦПК, до якої не внесли зміни і яка приписує суду касаційної інстанції вийти за межі доводів, наведених у касаційній скарзі, в разі встановлення порушення норм матеріального або процесуального права, які є обов'язковими підставами для скасування рішення, вже діяти взагалі не буде, тобто вона є зайвою в процесуальному регламенті (а це питання щодо законодавчої техніки).

Останнім часом в юридичній літературі домінує думка, що категорії законності й обґрунтованості збігаються і це стосується вимог про точне дотримання норм процесуального права при розгляді й вирішенні судами цивільних справ: взаємозв'язок законності та обґрунтованості проявляється в тому, що суд касаційної інстанції не має права встановлювати фактичні обставини справи, адже це є прерогативою судів першої та апеляційної інстанцій

Отже, одна норма права, яка приписує суду касаційної інстанції діяти певним чином і яка є від сильною, не підкріплена іншою імперативною нормою права.

Водночас можна зробити висновок, що суд касаційної інстанції має два завдання: перевірити доводи, які містяться в касаційній скарзі та запереченнях на неї, і перевірити наявність суддівської помилки, на яку сторони не посилаються (вийти за межі наведених у скарзі доводів).

Доведення суддівської помилки в суді касаційної інстанції, як уже зазначалося, направлено на досягнення основної мети цієї судової інстанції — перевірки законності судового рішення. У зв'язку з цим постає питання, чи перевіряє суд касаційної інстанції обґрунтованість рішення суду?

Як серед науковців, так і серед практиків єдиної думки з цього приводу немає. Наприклад, одні вчені зазначають, що п. 5 ч. 1 ст. 336 ЦПК (про право касаційного суду скасувати судові рішення й ухвалити власне по суті спору) вказує на те, що цей суд перевіряє не лише законність, а й обґрунтованість рішення суду¹⁶, а з контексту ч. 1 ст. 335 ЦПК випливає, що

касаційний суд оцінює докази для перевірки законності і обґрунтованості судових рішень¹⁷. Інші ж, навпаки, стверджують, що суд касаційної інстанції перевіряє лише законність судових рішень і не перевіряє їх обґрунтованість¹⁸.

До реформування цивільного судочинства (червень 2001 р.), тобто до введення у вітчизняне судочинство інститутів апеляційного та касаційного перегляду судових рішень, особливих відмінностей у змісті перевіркової діяльності судів касаційної та наглядової інстанцій (на сьогодні — другої і третьої судових інстанцій) не було, тому й необхідності чіткого розмежування незаконності та необґрунтованості судових рішень як підстави для скасування судових рішень не виникало. Поява у цивільному процесі відмінних між собою за суттю та функціями апеляційного та касаційного переглядів судових рішень обумовлює необхідність більш

чіткого теоретичного обґрунтування насамперед терміна «законність судового рішення», співвідношення незаконності та необґрунтованості судового рішення¹⁹. Це важливо ще й тому, що перегляд судових рішень, що набрали законної сили, пов'язаний з подоланням законної сили рішення, яке, можливо, вже й виконано, що, як вважається, є порушенням принципу правової визначеності та незмінності судового рішення. Крім того, на відміну від ст. 202 ЦПК 1963 р., ст. 213 нового ЦПК законодавчо розділяє поняття «законність» та «обґрунтованість», дає кожному з них легальні дефініції.

Останнім часом ця точка зору в юридичній літературі є домінуючою. Вважається, що категорії законності й обґрунтованості збігаються і це стосується вимог про точне дотримання норм процесуального права при розгляді й вирішенні судами цивільних справ: при наданні доказів, дослідженні, оцінці доказів і встановленні на їх підставі обставин справи. Тобто суд касаційної інстанції повинен приділяти увагу фактичній стороні справи, однак лише через призму критеріїв законності ухваленого рішення — шляхом перевірки дотримання судами норм матеріального та процесуального права, які встановлюють правила доведення, розподілу обов'язків з доведення, належності й допустимості доказів, порядку збирання, надання та

¹⁷ Див.: Тертишніков В.І. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. — Х., 2006. — С. 363.

¹⁸ Див.: Васильєв С.В. Гражданский процесс: Учебное пособие. — Х., 2006. — С. 381; Чернооченко С.І. Цивільний процес: Навчальний посібник. — К., 2004. — С. 246—247; Васильєв С.В. Энциклопедия гражданского процесса. — Х., 2009. — С. 346.

¹⁹ Див.: Луспенік Д. Процедура кассации нуждается в упрощении, а не в расширении и только тогда она будет соответствовать европейским стандартам // Юридическая практика. — 2007. — № 38.

¹⁵ Положення нової редакції ст. 338 ЦПК почнуть діяти з початком діяльності Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (абз. 9 п. 1 Прикінцевих положень Закону № 2453-VI).

¹⁶ Див.: Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. — К., 2008. — С. 508.

дослідження доказів тощо²⁰. Зазначається також, що вимоги законності та обґрунтованості рішення суду є нероздільними, невідповідність рішення хоча б одній з них підриває його значення як правосудного²¹.

Таким чином, взаємозв'язок законності та обґрунтованості проявляється в тому, що суд касаційної інстанції не має права встановлювати фактичні обставини справи, адже це є прерогативою судів першої та апеляційної інстанцій. Суд касаційної інстанції перевіряє лише повноту і правильність встановлення фактичних обставин справи.

За змістом ст. 335 ЦПК суд касаційної інстанції не має права перевіряти законність рішення щодо осіб, які скаргу на таке рішення не подавали. Це відповідає основоположним принципам цивільного процесуального права — диспозитивності й змагальності процесу, тому особи, які беруть участь у справі, самі визначають свою процесуальну поведінку

Наприклад, скасовуючи з передачею справи на новий розгляд рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 29 листопада 2007 р. та ухвалу Апеляційного суду Закарпатської області від 9 вересня 2008 р. за касаційною скаргою Д. у справі про визнання недійсними доручення, договору дарування, Верховний Суд України в ухвалі від 20 травня 2009 р. (справа № 6-24988св08) вказав на порушення судами норм процесуального права, які призвели до неправильного вирішення справи. Так, суди виходили з того, що позивач не довів позов (ч. 3 ст. 10 ЦПК), проте на порушення вимог ч. 4 ст. 10, п. 2 ч. 1 ст. 145, статей 212—214 ЦПК відмовили призначити за його клопотанням судово-психіатричну експертизу, що у справах цієї категорії для суду було обов'язковим, пославшись на те, що наявні у справі медичні документи та докази свідків не дають підстав вважати, що Д. вчинив правочин у стані, в якому не міг розуміти значення своїх дій та керувати ними. Тобто суди взяли на себе функції експерта.

Повністю підтримуючи наведену вище позицію вчених і практиків, адже у широкому значенні обґрунтованість рішення є складовою його законності, все ж таки слід звертати увагу й на відмінність понять «законність» та «обґрунтованість». Наприклад, не можна погодитися з думкою, яка нерідко висловлюється на сторінках юридичних видань, про те, що суд касаційної інстанції повинен більше уваги приділяти фактичній стороні спра-

ви, не залишати поза увагою наведені у касаційній скарзі доводи щодо необґрунтованості рішення суду, зокрема щодо неприйняття певних доказів, непризначення експертизи тощо²².

Як уже зазначалося, таке розуміння законності та обґрунтованості може призвести до дублювання судом касаційної інстанції повноважень судів першої та апеляційної інстанцій, перетворення касаційної інстанції на звичайну судову інстанцію, втрати свого призначення, до безкінечного перегляду та розгляду справи, що призведе до порушення розумного строку розгляду справи, порушення принципу правової певності. В юри-

дичній літературі з посиланням на міжнародні стандарти зазначається, що касаційний перегляд не повинен бути прихованою апеляцією, жодна сторона не має права вимагати перегляду кінцевого і такого, що набрало законної сили, судового рішення лише з метою проведення повторного су-

догового розгляду²³. Суд касаційної інстанції не повинен встановлювати фактичні обставини справи, а якщо суди першої чи апеляційної інстанції певні докази не використали чи не витребували, належним чином мотивувавши свої дії й правильно застосувавши при цьому норми процесуального права, то касаційний суд не має права такі дії вчиняти.

Наприклад, відмовляючи у відкритті касаційного провадження за касаційною скаргою О. на рішення Шевченківського районного суду м. Львова від 21 листопада 2007 р. та ухвалу Апеляційного суду Львівської області від 25 лютого 2008 р. у справі за позовом Б. до О. про відшкодування моральної шкоди, Верховний Суд України в ухвалі від 21 липня 2008 р. (справа № 6-10286ск08) зазначив, що наведені у касаційній скарзі доводи стосуються виключно фактичних даних (необхідність повторного допиту свідків, витребування додаткових доказів тощо) та переоцінки доказів, що знаходиться поза межами повноваження суду касаційної інстанції, а порушень норм процесуального чи матеріального права судами не допущено і посилань на це в скарзі не було.

У зв'язку з цим особливу увагу слід приділяти змісту касаційної скарги та обов'язково наводити підстави для касаційного оскарження — неправильне застосування судом норм матеріального чи порушення норм процесуального права (ч. 2 ст. 324,

²⁰ Див.: Шевчук П.І. Апеляційне та касаційне оскарження судових рішень: Науково-практичний коментар. — К., 2002. — С. 35; Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К., 2005. — С. 507, 508.

²¹ Див.: Ярема А.Г., Давиденко Г.І. Новели цивільного судочинства // Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 10. — С. 27.

²² Див.: Ткаченко Е. ВСУ или европейская кассация // Юридическая практика. — 2007. — № 29.

²³ Див.: Комаров В.В. Проблеми касації в аспекті принципу *res iudicata* // Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / За заг. ред. В.В. Комарова. — Х., 2008. — С. 597—602.

п. 5 ч. 2 ст. 326 ЦПК), на що в юридичній літературі звертається особлива увага ²⁴.

На нашу думку, за змістом ст. 335 ЦПК суд касаційної інстанції не має права перевіряти законність рішення щодо осіб, які скаргу на таке рішення не подавали. Це відповідає основоположним принципам цивільного процесуального права — диспозитивності й змагальності процесу, тому особи, які беруть участь у справі, самі визначають свою процесуальну поведінку: оскаржувати рішення чи ні, а якщо вони рішення не оскаржили, то зобов'язані його виконати (а, можливо, на час касаційного перегляду вже й виконали). Вийти за межі наведених у касаційній скарзі доводів суд має право щодо осіб, не залучених до участі у справі, і лише в разі, якщо

суд своїм рішенням вирішив питання про їхні права та обов'язки, а не для перевірки того, чи не були порушені їхні права (ч. 3 ст. 335, ч. 2 ст. 338 ЦПК).

Таким чином, доведення наявності чи відсутності суддівської помилки при перегляді судового рішення, що набрало законної сили, з дотриманням загально визнаних принципів цивільного процесу та з урахуванням завдання суду касаційної інстанції й суті касаційного перегляду, можливе лише при чіткому законодавчому встановленні меж розгляду справи судом касаційної інстанції та визначенні його повноважень. Судова система та механізм перегляду судових рішень повинні бути зрозумілими та доступними і це є вимогою ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) як складової національного законодавства та джерела права.

²⁴ Див.: Зейка Я.П. Знач. праця. — С. 430—441.

О.П. Печений,
доцент кафедри цивільного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

S u m m a r y
The article analyses main problematic issues arising in judicial practice when disputes over inheritance under the will are tried

Спори про спадщину: аналіз типових помилок у справах про спадкування за заповітом

Заповіт як основа спадкового права та визначення його природи, особливостей, процесуальних питань складання і посвідчення повинен стати провідним напрямом наукових досліджень цивілістики. В умовах формування нового покоління власників, включення до складу спадщини об'єктів не тільки споживчого та побутового, а й ринкового призначення, важливим є створення ефективного механізму реалізації права на заповіт, який би супроводжувався чіткою процедурою його складання і посвідчення. Злагодженість дії цього механізму повинна бути такою, щоб зводити і ризик виникнення подальших судових спорів про спадщину, і ризик недійсності заповіту до мінімуму. Таке завдання потребує значних зусиль як у плані проведення наукових досліджень у цій сфері цивілістики, так і щодо узагальнення, удосконалення та методологічного обґрунтування підходів, сформованих правозастосовною практикою.

У вітчизняній цивілістиці питання спадкового права завжди привертало увагу науковців і вирізнялися високим рівнем опрацювання. Значний внесок у розвиток теорії спадкового права зробили такі дослідники, які працювали на теренах України, як В.Г. Демченко ¹, О.В. Куніцин ², В.С. Сереб-

¹ Див.: Демченко В.Г. Существо наследства и призвание к наследованию по русскому праву. — К., 1877. — 167 с.

² Його перу належать такі роботи, як «О правах наследства лиц женского пола», «Духовные завещания несовершеннолетних», «О праве племянниц на указные доли в наследстве».

ровський³, не оминаються проблеми спадкового права і в працях сучасних авторів⁴. Велике значення для вирішення цих питань на практиці мають постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» (далі — постанова Пленуму від 30 травня 2008 р. № 7) та правові позиції Верховного Суду України, опубліковані в офіційних виданнях Верховного Суду після розгляду цивільних справ цієї категорії.

Згідно зі ст. 1233 Цивільного кодексу України заповітом є особисте розпорядження, одностороннє волевиявлення фізичної особи заповідача, адресоване спадкоємцям, а в деяких випадках — іншим особам

Розглянемо основні проблеми, що мають місце у спадковому праві, зокрема ті, що стосуються спадкування за заповітом.

Насамперед важливо визначити юридичну природу та особливості заповіту як правового феномену.

Згідно зі ст. 1233 Цивільного кодексу України (далі — ЦК) заповітом є особисте розпорядження, одностороннє волевиявлення фізичної особи заповідача, адресоване спадкоємцям, а в деяких випадках — іншим особам (виконавцям заповіту, відказодержувачам тощо). Поняття «розпорядження» багатозначне. Розпорядженням є як сам заповіт, так і його окремі частини. Заповідальний характер має розпорядження вкладника банку (фінансової установи) на випадок своєї смерті (ст. 1228 ЦК), проте це не дає права визнати його заповітом. Відповідно більшість правил ЦК про заповіти, зокрема щодо форми, порядку посвідчення, підстав та наслідків недійсності на розпорядження вкладника банку, зроблене на випадок смерті, не поширюються. Водночас заповідальне розпорядження банку за своєю природою є правочином і на нього поширюються відповідні приписи цивільного законодавства про правочини. Положеннями ч. 3 ст. 1228 ЦК регулюється питання про спадкування права на вклад у випадку, коли заповіт був складений після того, як було зроблене розпорядження банку (фінансової установи), проте залишається без розгляду ситуація, коли вкладник зробив заповідальне розпорядження після складання заповіту. Оскільки, як уже зазначалося, розпоря-

дження вкладника не є заповітом, положення ч. 3 ст. 1254 ЦК про те, що кожен новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед ним, до цього випадку застосовуватись не можуть. Однак необхідно враховувати, що згідно зі ст. 1228 ЦК і заповіт, і розпорядження банку (фінансової установи) є лише способами розпорядження правом на вклад, застосування будь-якого з них має юридично рівноцінні наслідки — включення права на вклад до складу спадщини.

Тому у випадку, коли вкладник після складання заповіту, змінивши своє волевиявлення, зробив відповідне розпорядження банку (фінансової установи), спадкування права на вклад здійснюється відповідно до зробленого ним розпорядження, тобто заповіт у цій частині не виконується.

Для заповіту характерна унікальність, тобто він є по суті єдиним розпорядженням фізичної особи на випадок смерті (за винятком спадкового договору), а також виключність, тобто розпорядження на випадок смерті не може бути складовою інших правочинів, зокрема шлюбного договору тощо. Крім того, відмінною рисою заповіту є момент виникнення за ним прав та обов'язків, включаючи виконання заповіту, виникнення права вимагати його недійсним (тільки після відкриття спадщини, тобто після смерті суб'єкта заповіту).

У випадку, коли вкладник після складання заповіту, змінивши своє волевиявлення, зробив відповідне розпорядження банку (фінансової установи), спадкування права на вклад здійснюється відповідно до зробленого ним розпорядження, тобто заповіт у цій частині не виконується

Природі заповіту не властива однозначність. Хоча в теорії цивільного права звичним є погляд на заповіт як на односторонній правочин, від класичних меж правочину він істотно відрізняється. Зокрема, юридична природа заповіту як одностороннього правочину не гарантує виконання всіх вимог дійсності правочину, зазначених у ст. 203 ЦК. Так заповіт, згідно з яким усе майно заповідається іншій особі, за наявності у спадкодавця малолітньої, непрацездатної, неповнолітньої дитини не відповідає інтересам останньої, проте це не означає, що він недійсний. Такий заповіт не буде виконуватись лише в частині, що не забезпечує право дитини на обов'язкову частку в спадщині. Крім того, легальне визначення заповіту (ст. 1233 ЦК) характеризує його як розпорядження. Таким чином законодавець прагнув підтвердити складну природу заповіту, в якому поєднані риси і правочину, і одностороннього акта, хоча і з тяжінням до першого.

³ Див.: Серебровський В.И. Очерки советского наследственного права. — М., 1953. — 237 с.

⁴ Див.: Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). — Т. 12: Спадкове право / За заг. ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої — Х., 2009. — 544 с.; Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: Підручник. — К., 2009. — 264 с.; Жилінкова І.В. Актуальні питання спадкового права. — Х., 2009. — 400 с.

Для заповіту властива, на відміну від інших правочинів, можливість із настанням певних обставин втрачати чинність як повністю заповітом, так й окремими його положеннями. Це може статися ще за життя заповідача, тобто до відкриття спадщини. Так у ЦК йдеться про втрату чинності такими положеннями заповіту, як позбавлення права на спадкування (ч. 4 ст. 1235 ЦК), заповідального відказу (ст. 1239 ЦК). Згідно з ч. 4 ст. 1236 ЦК у разі відчуження спадкодавцем за життя майна, яке було вказане у заповіті, заповіт у цій частині також втрачає чинність. Отже, заповіт втрачає чинність повністю чи в певній частині у випадку смерті спадкоємця за заповітом, що сталася до відкриття спадщини. Специфіка заповіту виявляється і в положеннях ст. 1241 ЦК про обов'язкову частку у спадщині, якими законодавець обмежує виконання заповіту, закріпивши за певними спадкоємцями за законом право спадкувати частку у спадщині, незалежно від змісту заповіту.

Легальне визначення заповіту (ст. 1233 ЦК) характеризує його як розпорядження. Таким чином законодавець прагнув підтвердити складну природу заповіту, в якому поєднані риси і правочину, і одностороннього акта, хоча і з тяжінням до першого

Певні особливості має також недійсність заповіту. Крім того, що право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача (п. 17 постанови Пленуму від 30 травня 2008 р. № 7), специфічним є також коло позивачів і відповідачів у справах про визнання заповіту недейсним. Позивач, як правило, — це спадкоємець за законом, інтереси якого порушені заповітом, а відповідач — спадкоємець за заповітом, хоча він особисто права та інтереси позивача не порушував, тому практика залучення такого спадкоємця відповідачем є досить суперечливою. Вирішуючи справи про визнання заповіту недейсним, слід ретельно з'ясувати, чи є у позивача право оскаржувати спірний заповіт.

Важливе значення для заповіту має дотримання його форми та посвідчення, оскільки згідно зі ст. 1257 ЦК порушення вимог до форми та посвідчення заповіту призводить до його нікчемності

Так, скасовуючи рішення Харківського районного суду від 2 вересня 2009 р. та ухвалу Апеляційного суду Харківської області від 20 жовтня 2009 р., Верховний Суд України зазначив, що суди не з'ясували, чи належить позивачка до кола осіб, які мають право оскаржити спірний заповіт. Між тим позивачка вимагала визнання права власності в порядку спадкування після смерті двоюрідної тітки, хоча згід-

но із законодавством, що було чинним на час відкриття спадщини, ні позивачка, ні її батько до кола спадкоємців після смерті їх двоюрідної тітки (двоюрідної сестри відповідно) не входили. Тому Верховний Суд України, врахувавши неправильне застосування судами норм матеріального права, оскаржуваним судовим рішенням скасував, у задоволенні позову відмовив⁵.

Важливе значення для заповіту має дотримання його форми та посвідчення, оскільки згідно зі ст. 1257 ЦК порушення вимог до форми та посвідчення заповіту призводить до його нікчемності. Вимогами до посвідчення заповіту слід розуміти, перш за все, певну процедуру такого посвідчення. Аналіз судової практики підтверджує, що у багатьох випадках суди визнають недейсними або встановлюють нікчемність заповітів саме через порушення при їх посвідченні встановленої законодавством процедури. Слід навести найтипівіші порушення, що спричинили недейсність заповітів.

1. Посвідчення заповіту без участі свідків, якщо їх участь відповідно до закону є обов'язковою (ч. 2 ст. 1248, ст. 1253 ЦК).

Такі випадки досить часто трапляються в судовій практиці. Прикладом цього є така справа.

Шумський районний суд Тернопільської області рішенням від 25 грудня 2006 р. задовольнив позов А., визнав недейсним заповіт, складений його тіткою К., за позивачем визнав право власності на спадкове майно.

При цьому суд виходив із того, що посвідчений Кордишівською сільською радою 21 липня 2005 р. заповіт К. суперечить вимогам статей 1248, 1253 ЦК, оскільки був прочитаний вголос секретарем сільської ради, а не заповідачем, не був посвідчений при свідках, хоча заповідачка була неграмотною, інвалідом першої групи, потребувала стороннього догляду.

Апеляційний суд Тернопільської області рішенням суду першої інстанції скасував, ухваливши нове рішення, яким у позові відмовив.

Розглянувши справу за касаційною скаргою позивача, Верховний Суд України визнав позицію апеляційного суду помилковою, рішення Апеляційного суду Тернопільської області скасував, рішення суду першої інстанції залишив у силі⁶.

⁵ Див.: Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 3 березня 2010 р. // www.reyestr.court.gov.ua.

⁶ Див.: Ухвала Колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 27 червня 2007 р. // www.reyestr.court.gov.ua.

2. Недостатнє і неповне з'ясування дійсної волі заповідача при посвідченні заповіту.

Скасовуючи рішення Апеляційного суду Рівненської області від 2 вересня 2009 р. та залишаючи в силі рішення Здолбунівського районного суду від 11 червня 2009 р., згідно з яким заповіт Т. було визнано недійсним, Верховний Суд України погодився з висновками суду першої інстанції, що при посвідченні заповіту Т. — директор Здолбунівського будинку-інтернату з нею не спілкувався, не встановив її особу, її волевиявленням на вчинення заповіту не цікавився, не роз'яснював права та обов'язки, що впливають із цього заповіту, не попереджав про наслідки, що випливають із цього заповіту, порядок його зміни та скасування; перед посвідченням заповіту заповідачку не ознайомили з проектом заповіту та її не прочитали його вголос. Суд установив, що при посвідченні спірного заповіту було порушено не тільки відповідні норми ЦК, а й пункти 4, 7, 9 Порядку посвідчення заповітів і доручень, що прирівнюються до нотаріально посвідчених, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15 червня 1994 р. № 419 «Про порядок посвідчення заповітів і доручень, прирівнюваних до нотаріально посвідчених». З огляду на доведеність висновків районного суду про порушення порядку посвідчення заповіту, Верховний Суд України залишив у силі постановлене рішення суду першої інстанції⁷.

3. Посвідчення заповіту особою, яка не мала відповідних повноважень або ж посвідчення заповіту належною особою, проте за її відсутності у момент волевиявлення заповідача.

Скасовуючи рішення Бахмацького районного суду Чернігівської області від 1 березня 2005 р., яким у задоволенні позову про визнання заповіту недійсним відмовлено, Апеляційний суд Чернігівської області зазначив, що хоча текст заповіту і було виготовлено секретарем сільської ради, однак особисто при волевиявленні заповідача секретар присутній не був, відрядивши замість себе касира-рахівника. Останній хоча і мав повноваження відповідно до рішення сільради на оформлення заповіту, проте сам заповіт не посвідчив, а передав секретарю сільради. При цьому суд установив, що питань стосовно змісту заповіту заповідачу не ставили, текст заповіту йому не зачитували. Тому Апеляційний суд Чернігівської області рішення суду першої інстанції скасував, визнавши зазначений заповіт недійсним, оскільки при його складанні було порушено правила ст. 1257 ЦК⁸.

Чи може бути визнано дійсним заповіт, не посвідчений нотаріально? Незважаючи на те, що правило ч. 2 ст. 219 ЦК стосується головним чином заповітів, відповідь повинна бути негативною

Верховний Суд України також дійшов висновку, що при посвідченні заповіту не тим органом, не тією службовою особою він не може вважатись складеним із дотриманням установленної форми⁹.

Порушеннями вимог щодо посвідчення заповіту, які тягнуть його недійсність, слід також вважати присутність при посвідченні заповіту одного свідка замість двох, якщо посвідчення заповіту при свідках є обов'язковим (ч. 2 ст. 1253 ЦК), залучення як свідків осіб, які не можуть бути такими (ч. 4 ст. 1253), неправильне визначення процесуального статусу свідків та особи, яка підписує заповіт за заповідача з його дорученням (ч. 4 ст. 207, ч. 2 ст. 1247 ЦК), оскільки така особа не може бути свідком і навпаки.

Нікчемним є також заповіт, який не посвідчений нотаріусом чи іншою відповідною особою взагалі, тобто складений у простій письмовій формі. У зв'язку з цим постає питання про можливість судової легалізації такого заповіту, тобто визнання його дійсним судом із огляду на приписи ч. 2 ст. 219 ЦК. Ця норма передбачає можливість визнати в судовому порядку дійсним односторонній правочин, не посвідчений нотаріально, якщо буде встановлено, що він відповідає справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі.

Разом із наявністю порушень порядку посвідчення заповіту, наслідком чого є його недійсність, у судовій практиці визначено випадки, коли процедурні порушення не можуть бути підставою для недійсності заповіту

Отже, чи може бути визнано дійсним заповіт, не посвідчений нотаріально? Незважаючи на те, що правило ч. 2 ст. 219 ЦК, на думку одного з розробників ЦК (З.В. Ромовської), стосується головним чином заповітів, відповідь повинна бути негативною¹⁰. По-перше, для заповіту практично неможливо забезпечити дотримання всіх умов, передбачених зазначеною нормою. Правочин може бути визнано дійсним лише тоді, коли він відповідає справжній волі особи, яка його вчинила. Навряд чи можливо встановити такий факт після смерті цієї особи. Висновок суду в будь-якому разі буде ґрунтуватися на непрямих доказах і припущеннях. До то-

⁷ Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 18 листопада 2009 р. // www.reyestr.court.gov.ua.

⁸ Див.: Рішення Апеляційного суду Чернігівської області від 8 червня 2005 р. у справі № 22-964/2005. Архів Бахмацького районного суду Чернігівської області.

⁹ Див.: Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 3. — С. 6.

¹⁰ Див.: Ромовська З.В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. — К., 2005. — С. 416.

го ж у більшості випадків позивачами виступають спадкоємці за цим заповітом, які є зацікавленими особами. По-друге, для визнання заповіту дійсним наявні перешкоди юридично-технічного характеру. Зокрема, правило ч. 2 ст. 219 ЦК є загальним, тоді як Книга шоста ЦК містить спеціальні правила (статті 1247, 1248 ЦК), які виключають дію загальних норм. На цю обставину Верховний Суд звертав увагу і в рішеннях з конкретних справ, і в п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» (далі — постанова Пленуму від 6 листопада 2009 р. № 9). Тому заявлені після відкриття спадщини вимоги про визнання заповіту дійсним задоволенню не підлягають.

Разом із наявністю порушень порядку посвідчення заповіту, наслідком чого є його недійсність, у судовій практиці визначено випадки, коли процедурні порушення не можуть бути підставою для недійсності заповіту. Так, не є такою підставою порушення таємниці заповіту, оскільки воно не може бути підставою для визнання заповіту недійсним, якщо він складений відповідно до волевиявлення спадкодавця¹¹. Так само не може вважатися недійсним заповіт, посвідчений із дотриманням установлених ЦК правил, але не зареєстрований у Спадковому реєстрі своєчасно, як того вимагає Положення про Спадковий реєстр (затверджене наказом Міністерства юстиції України від 17 жовтня 2000 р. № 15; далі — положення), з вини особи, яка його посвідчила чи з інших обставин. Наприклад, реєстратор відмовляє у внесенні відомостей до Спадкового реєстру якщо відсутня плата за внесення відомостей (п. 2.7 Положення). Безумовно, зазначена обставина не повинна впливати на дійсність заповіту.

Щодо питання про наслідки недійсності заповіту, то слід зауважити, що в цьому сенсі важливо розрізняти нікчемні й оспорювані заповіти. Згідно з ч. 4 ст. 1254 ЦК якщо новий заповіт, складений заповідачем, був визнаний недійсним, чинність попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків, установлених статтями 225, 231 ЦК. Використовуючи вислів «визнання правочину недійсним», законодавець мав на увазі визнання його недійсним судом, тобто йдеться про оспорювані заповіти (ч. 2 ст. 215, ч. 2 ст. 1257 ЦК). Відповідно це правило не стосується нікчемних заповітів. Тому у випадку, коли новий заповіт, складений заповідачем, є нікчемним, відновлюється чинність попереднього заповіту.

Так, Н. звернулася до Печерського районного суду м. Києва з позовом про визнання недійсним заповіту, складеного вже померлою М. на користь відповідачки К. Надалі позивачка змінила позовні вимоги і просила визнати за нею право на спадщину за заповітом М. від 21 липня 2004 р. на квартиру. Свої вимоги вона обґрунтувала тим, що М. 21 липня 2004 р. склала заповіт, яким залишила їй у спадщину квартиру. Однак під час оформлення свідоцтва про право на спадщину, виявилось, що є інший заповіт — від 3 лютого 2005 р. на користь відповідачки. На думку позивачки, останній заповіт є нікчемним, оскільки при його складанні було порушено порядок вчинення нотаріальних дій. Крім того, М. заповіт не підписувала і в цей день він не був складений.

У ході судового розгляду встановлено і підтверджено висновком судової експертизи, що підпис від імені М. на заповіті від 3 лютого 2005 р. зроблено іншою особою. Тому з урахуванням вимог ч. 1 ст. 1257 ЦК суд дійшов висновку про нікчемність заповіту від 3 лютого 2005 р., позовні вимоги Н. задовольнив, визнавши за позивачкою право на спадщину за заповітом від 21 липня 2004 р.¹²

Щодо питання про наслідки недійсності заповіту, то слід зауважити, що в цьому сенсі важливо розрізняти нікчемні й оспорювані заповіти. Згідно з ч. 4 ст. 1254 ЦК якщо новий заповіт, складений заповідачем, був визнаний недійсним, чинність попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків, установлених статтями 225, 231 ЦК

У випадку, коли за результатами розгляду справи суд дійде висновку про нікчемність заповіту, то з урахуванням положень ч. 2 ст. 215 ЦК зазначати про це у резолютивній частині судового рішення немає потреби. Зазначивши про нікчемність заповіту в мотивувальній частині, суд з урахуванням цієї обставини у резолютивній частині рішення відмовляє у задоволенні вимог, що ґрунтуються на такому заповіті. Однак у тому разі, коли заявлена єдина позовна вимога про визнання заповіту недійсним і суд установив нікчемність такого заповіту, про це має бути зазначено і в мотивувальній, і в резолютивній частинах судового рішення. Такі роз'яснення містяться у п. 5 постанови Пленуму від 6 листопада 2009 р. № 9.

Такі ж наслідки настають і у випадку, коли новий заповіт як особисте розпорядження фізичної особи, зроблене нею на випадок смерті, згідно з положеннями ст. 1233 ЦК відсутній.

Спадкові відносини мають такі особливості, як тривалість, багатетапність спадкового правочину, що неминуче відображається на практиці застосування норм спадкового права. Зокрема,

¹¹ Ухвала Верховного Суду України від 24 січня 2007 р. // Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика. — К., 2008. — С. 291—293.

¹² Рішення Печерського районного суду м. Києва від 16 січня 2008 р. Справа № 2-154-1/8 // www.reyestr.court.gov.ua.

непоодинокі випадки, коли спадкоємці звертаються за оформленням спадкових прав через багато років після відкриття спадщини, більше того, звертаються вже «спадкоємці спадкоємців», обґрунтовуючи свої вимоги тим, що попередній спадкоємець прийняв спадщину, але за життя спадкових прав не оформив. Причому довжина такого «ланцюжка спадкоємців» може бути значною. Ситуація ускладнюється ще й багатьма іншими обставинами: втрачено внаслідок давності доказової бази, змінами в законодавстві та іншими чинниками.

В Україні вже багато зроблено для врахування вимог міжнародних актів у сфері спадкування, зокрема це стосується створення системи реєстрації заповітів через спадковий реєстр, однак ще чимало слід зробити для удосконалення законодавства і практики його застосування

Розглядаючи подібні справи, суди нерідко припускаються помилки, коли визнають за померлими особами право на спадщину, вдаючись до хибного висновку про необхідність зазначення у резолютивній частині рішення усього ланцюжка спадкоємців.

Так, Московський районний суд м. Харкова, частково задовольнивши позов Т.С.О. до М.Л.А., Т.В.М., Харківської міської ради, рішенням від 11 листопада 2009 р. визнав право власності в порядку спадкування: за Т.М.Д., яка померла 8 серпня 1993 р. (бабусею позивача); за Т.О.М., який помер 31 серпня 1995 р.; за Т.М.М., який помер 27 січня 2006 р. та за позивачем — Т.С.О. — після смерті батька й дядька¹³.

У резолютивній частині судового рішення зазначено про визнання права власності за особами, які померли задовго до ухвалення рішення.

Апеляційний суд Харківської області ухвалою від 24 березня 2010 р. рішення скасував, справу передав на новий розгляд до суду першої інстанції з підстав порушення норм процесуального права. Однак своєї оцінки щодо вирішення питання про права померлих осіб суд апеляційної інстанції не дав.

Верховний Суд України неодноразово наголошував на неприпустимості вирішення питання про права померлих осіб як таких, що позбавлені цивільної процесуальної правоздатності.

Наприклад, Верховний Суд України рішенням колегії суддів Судової палати у цивільних справах від 28 травня 2008 р. змінив ухвалені у справі судові

акти, з резолютивної частини яких виключив висновки щодо визнання за К.Ф.Д. та К.П.М. права власності з огляду на те, що суди безпідставно вирішили питання про права осіб, позбавлених цивільної процесуальної правоздатності, зазначивши в резолютивній частині рішення про право власності на спірний будинок за померлими особами¹⁴.

Отже, на нашу думку, позиція стосовно неприпустимості вирішення судами питання про права померлих осіб має бути відображена у відповідній постанові Пленуму Верховного Суду України.

Варто приділити увагу такому напряму розвитку національного законодавства про спадкування, як врахування міжнародного досвіду, втіленого у відповідних міжнародно-правових актах. Останніми роками істотно зросла кількість уніфікаційних робіт у сфері міжнародного приватного права, що не могло не торкнутись і галузі спадкування, також сприяло підписанню багатосторонніх міжнародних договорів універсального характеру¹⁵. Серед них Конвенція про колізію законів, які стосуються форми заповітів (Гаага, 5 жовтня 1961 р.), Конвенція про створення системи реєстрації заповітів (Базель, 16 травня 1972 р.), Конвенція про міжнародне управління майном померлих осіб (Гаага, 2 жовтня 1973 р.), Конвенція, що передбачає єдиний закон про форму міжнародного заповіту (Вашингтон, 26 жовтня 1973 р.). Слід зазначити, що Україна приєдналася тільки до останньої. Це відбулося нещодавно згідно із Законом від 17 грудня 2009 р. № 1772-VI «Про приєднання України до Конвенції про колізію законів, які стосуються форми заповітів», і було спричинено тим, що приєднання до цієї Конвенції не потребує внесення змін до чинного законодавства України.

Безумовно, в Україні вже багато зроблено для врахування вимог міжнародних актів у сфері спадкування, зокрема це стосується створення системи реєстрації заповітів через спадковий реєстр, однак ще чимало слід зробити для удосконалення законодавства і практики його застосування.

¹³ Справа № 2-488/2009. Архів Московського районного суду м. Харкова за 2009 р.

¹⁴ Див.: Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 28 травня 2008 р. Справа № 6-5592 св 08. Архів Верховного Суду України.

¹⁵ Див.: Наследственное право / Под ред. К.Б. Ярошенко; Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве РФ. — М., 2005. — 448 с.